

TARJIMASHUNOSLIKDA KOMPRESSIYA BILAN BOG`LIQ MUAMMOLAR

Toshquvvatova Sevara Nuriddin qizi
Alishe Navoiy nomidagi Toshket davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
2-bosqish magistratura talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarjimashunoslikda kompressiya bilan bog‘liq muammolar, kompressiyaning kelib chiqish tarixi, tarjimada kompressiyaning qo‘llanilishi, lingvistik kompressiya, nutqiy kompressiya va dekompressiya tushunchalari haqida ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Kompressiya, nutq kompressiyasi, dekompressiya, metafora, taqqoslash, almashtirish, didaktik, romantizm, klassitsizm, transfer, frazeologiya, kontekst, segment, semantik tarkib

Annotation: This article provides information on the problems of compression in translation studies, the history of compression, the application of compression in translation, the concepts of linguistic compression, speech compression and decompression.

Key words: Compression, speech compression, decompression, metaphor, comparison, replacement, didactic, romanticism, classicism, transfer, phraseology, context, segment, semantic content

Yozma va og‘zaki tarjima jarayonida ko‘pincha manbani qayta ishlashga ehtiyoj tug‘iladi. Bu mutlaqo tabiiy hodisa, chunki so‘zma-so‘z bir tilning mahsuloti boshqa til orqali o‘tishi mumkin emas. Natijada asl va tarjima qilingan asarlar hajmi deyarli bir-biriga mos kelmaydi. A. D. Shvaytser ta‘kidlaganidek, "har qanday tarjima ko‘pincha asl matnning hajmidan oshib ketadi"[1.B.199]. Dastlabki matni qayta ishlash turlari lingvistik kompressiyani va dekompressiyani o‘z ichiga oladi. 21-asr boshlariga kelib kompressiya va dekompressiya hodisalari haqida allaqachon yetarlicha tushunishga ma‘lumotlar bolgan. Bu tushunchalar ko‘plab tadqiqotchilarning e‘tiborini tortgan. "Kompressiya" atamasi tilshunoslikda 20-asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan bo‘lsa-da, tarjimada tez-tez uchraydigan hodisalar kabi siqilish va dekompressiyaning mavjudligi 11-asrdan boshlab aniqlangan. Masalan, rus tilining dastlabki yilnomalariga ko‘ra - "O‘tgan yillar haqidagi ertak" ga ko‘ra, Kiyev shahzodasi Donishmand Yaroslav ta‘lim va tarjima faoliyatini tashkil etishda muhim rol o‘ynagan (1054 y.t) [2.B.166]. Matni o‘quvchilar uchun tushunarli qilish maqsadida, qadimgi rus tarjimonlari ba‘zi hollarda yunoncha matnga nisbatan so‘z tartibini o‘zgartirdilar, odatiy turmush tarzining individual elementlarini tanishtirdilar, jang epizodlarining tavsiflarini tarqatdilar, povest

va bilvosita nutqni taqdimotning dialogik shakli bilan almashtirdilar. Yunoncha matnda mavjud bo'lgan vositalar (metafora, taqqoslash va boshqalar), tarjima qilingan tilning frazeologik iboralarini ishlatgan va boshqa asarlardan parchalar qo'yar edilar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, hatto o'sha davrlarda ham dekompressiya ishlatilgan bo'lishiga qaramasdan asl matnning kengayishi dekompressiya deb talqin qilinmagan va hali bu haqda o'ylanmagan. XVII asrda, rus tiliga tarjima qilinganida, asl nusxaning so'zma-so'z izohi uni erkin qayta ishlash bilan birlashtirgan. Shunday qilib, Niderlandiyada tuzilgan lotin kitobidan kelib chiqqan va asosan diniy va didaktik tarkibga kiruvchi "Buyuk ko'zgu" ning ikkita tarjimasi ma'lum hisoblanadi. Birinchi tarjima 1677-yilda podsho Aleksey Mixaylovichning buyrug'i bilan beshta tarjimonlar g'uruhi: Ivan Vasyutinskiy, Ivan Gudanskiy, Gavril Dorofeyev, Grigoriy Kulchitskiy va Semyon Lavretskiy tomonidan qilingan. Tahrirlashda ba'zi romanlar chiqarib tashlandi, katolik soyasi yo'q qilindi, ba'zi tafsilotlar qoldirildi yoki o'zgartirildi va rus hayotiga xos bo'lgan ba'zi tafsilotlar kiritildi, ammo bu tarjimaning umumiy tom ma'nodagi xususiyatlarini o'zgartirmaydi. Ikkinchi tarjimada (taxmin qilinishicha, buyurtma bilan emas, balki o'zi uchun qilingan), rus voqelikiga moslashish tendentsiyasi yanada aniqroq namoyon bo'ldi [3.B.24]. Pyotr davrida ham asl matnga nisbatan erkin munosabatdagi o'xshash holat kuzatilgan va farqi shundaki, kompressiyani afzal ko'rgan. XVIII asrda Rossiyaga tushgan chet el kitoblari milliy qiyofasini yo'qotdi [4.B.76]. "Foydali" ni tanlash printsipli nafaqat asl nusxasini yaratmaslik, balki ahamiyatsiz yoki keraksiz bo'lib ko'ringan narsalarni olib tashlab, uni mavhumlashtirish va qisqartirishga to'g'ridan-to'g'ri yo'l qo'yiladi, lekin ko'pincha buyuriladi. Aynan shunday qilishni Pyotr I tarjimonlarga ko'rsatma bergan [5.B.32].

Shunday qilib, XVI asr Gollandiyalik filolog, lotin, siyosiy traktatining tarjimoni, Rim monastiri Simon Koxanovskiy Yusta Lipsia u o'ziga xos va turli xil qisqartirishlardan, muallifning ba'zi misollari chiqarib tashlanib, boshqalari bilan almashtirilgani Rim tarixchisi Tita Livianikidek amalga oshirganini ta'kidladi. She'riyat tarjimasi masalasi alohida tashvish uyg'otdi. Bu yerda asl nusxaning qisqarishi, cho'zilishi va boshqa o'zgartirishlar normaning o'ziga xos turi deb hisoblangan. Ko'p jihatdan, bu yondashish 18-asrning 30-yillaridan boshlab klassitsizm tamoyillarini tasdiqlash bilan bog'liq bo'lib, bu o'ziga xos asarni tarjima qilishga tarjimon harakat qilishi kerak bo'lgan va u qaysi yo'ldan borishni ahamiyati bo'lmagan.

Shunga o'xshash hodisalar XIX asrda sodir bo'lgan. Tarjima qilingan ko'plab asarlar rus romantizmining asoschisi V. A. Jukovskiy qalamiga tegishli. V. A. Jukovskiyning rus she'riyat tarjimasi tarixidagi o'rni va roli to'g'risidagi savol bir yarim asr davomida rus tarjimashunosligining eng dolzarb muammolaridan biri edi. V.A.Jukovskiy tarjimasining shakllari va usullari juda xilma-xil bo'lib, ularning ba'zilari o'zlarining o'tmishdoshlari tomonidan 18- asrda qo'llanilgan chet tilidagi asarlarni uzatish usullariga o'xshaydi. Shunday qilib, Odisseyni tarjima qilishda

Gomerning transferini o'ziga xosligi haqida gapirib o'tish mumkin. "Odisseya" rus romantikasining qalami ostida, tarjimon shaxsiyatining paydo bo'lishi tufayli ma'lum bir romantik g'oyani qo'lga kiritgan asar hisoblanadi. V. A. Jukovskiyning tarjimasida Gomer dostonining bezaklari o'z she'riy ta'riflari, murakkab metafora, perifrazalar, qo'shimchalar va boshqalarni kiritish orqali yoritilgan. Matnga tantanali ravishda (shu bilan ular cherkov slavyanining arxaizmini ishlatgan) V. A. Jukovskiy bir vaqtning o'zida "Gomer" ni zamonaviy o'quvchiga yaqinlashtirishga harakat qilib, arxaik Yunonistonga qadimgi rus patriarxal tartibining ("knyaz", "trizna") xususiyatlarini qo'shgan. Kundalik hayotning tafsilotlari ("hovli", "palata"), pravoslav diniy frazeologiyasining elementlari ("cho'pon", "xalat", "qurbonlik") va boshqa tomondan, tarjimada rus folkloriga xos bo'lgan iboralardan foydalangan: " bizning nurimiz, malika! ", " muzlatadigan suv " va boshqalar [5.B.65]

Ma'lumki, tarjima nazariyasi tarjima faoliyatini ikki xil - yozma va og'zaki turlariga ajratadi. Tarjima jarayonini ikki tilli vaziyatdagi psixolingvistik faoliyatning murakkab turi deb hisoblash mumkin, bu boshqa til orqali bir tilda ifoda etilgan fikrlarning yetarli va to'liq uzatilish jarayonidir [5.B.115]. Haqiqiy tarjima faoliyatida nutqni kompressiya qilish juda ahamiyatlidir. Tarjimada ko'pincha kompressiya qilish zarurati paydo bo'ladi. Ushbu uslubning mohiyati sintaktik jihatdan qisqaroq va semantik jihatdan ko'proq birliklardan foydalanish orqali bir tilda boshqa til orqali ifodalangan fikrlarni yanada ixcham taqdim etishdan iborat. Matnning kompressiyasiga bayonotning kontekstidan osongina almashtirilishi mumkin bo'lgan ortiqcha elementlarni qoldirib, shuningdek yanada ixcham konstruksiyalarni qo'llash orqali erishiladi. Boshqacha qilib aytganda, nutqning kompressiyasiga, matnning bo'g'in qiymatini pasaytirish bilan birga, boshlang'ich matnni ikkinchi darajali ma'lumotlarga ega bo'lgan bir qator so'zlardan ozod qilish orqali erishiladi [6.B.171]. Nutqni kompressiyasi jumlalarning sinonim yoki unga yaqin bo'lgan so'zlarga almashtirish orqali, shuningdek, nutq segmentlarini qoldirib, oldingi segmentlarning semantik tarkibini takrorlash yoki aloqa holatida bo'lgan ma'lumotlarni olib borish yoki aloqa muammosi nuqtai nazaridan haddan tashqari ko'paytirish orqali amalga oshiriladi. Boshlang'ich matnning bo'g'in qiymatini pasaytirishdagi qiyinchiliklar ko'pincha tillarning bo'g'in qiymatiga qarab inglizcha-ruscha tarjima birikmasida yuzaga keladi.

Shubhasiz, inglizchadan ruschaga tarjima qilishda, ayniqsa ushbu tarjima bir vaqtda bo'lsa, tarjimon siquvga murojaat qilmasdan ma'ruzachining yetarlicha tezkor nutqini talqin qila olmaydi [7.B. 65]. Umuman olganda, kompressiya qilishga takroriy, nol va ortiqcha ma'lumotlarga ega so'zlarni yo'q qilish, kontseptsiyalarni keraksiz ravishda ishlab chiqishni rad etish, batafsil nominatsiyalarni yo'l qo'yiladigan qisqartirish, og'ir sintaktik burilishlarni yo'q qilish yoki soddalashtirish va hokazolar orqali erishiladi. Amerikalik olim tomonidan kashf etilgan "sehrli raqam 7 ± 2 ", nutqda so'zlar va jumalarni yaratish jarayonida odamning qisqa muddatli xotirasi

imkoniyatlarining yuqori va pastki chegaralarini ko'rsatadi. Bu ma'lumotni uzatishning ikkita usulini ochib beradi: aniq va yashirin. Birinchi usul aniq, ochiq, to'g'ridan-to'g'ri, ikkinchisi - fikrlarni ifoda etishning yashirin, bilvosita usuli deb atash mumkin. Tillar iqtisodiyotiga yo'naltirilgan tendensiya nafaqat tilning rivojlanishi va faoliyatida jonli, obyektiv tilga ega bo'lgan ichki tillardagi qarama-qarshiliklarni ya'ni antonimiyani) aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, axborot oqimining uzluksiz o'sishi uning iqtisodiy uzatilishi tendentsiyasining paydo bo'lishi uchun tabiiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo tilda iqtisod tamoyili o'z-o'zidan tugatish sifatida qaralmasligi kerak, bir tomondan, tabiiy istak sifatida, bir tomondan, ma'lumotni uzatishni tezlashtirish va osonlashtirish, ikkinchi tomondan, tilshunoslikning minimal darajasiga erishish, kommunikativ effektning maksimal darajasiga erishish sifatida qarash kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Schweitzer A.D. (1973) Translation and linguistics.Перевод и лингвистика. М., b.199.
- 2.Памятники литературы Древней Руси XI- начала XII века (1978). Памятники литературы Древней Руси XI- начала XII века. – М., b.166.
- 3.Nelyubin L.L., Хухуни G.T. (1999) History and theory of zarubejnogo translation. История и теория зарубежного перевода. - М., b.12;24;35.
- 4.Nikolaev S.P. (1995) Pervaya chetvert XVIII veka: Epoxa Petra I // Istoriya russskoy perevodnoy literatury.Первая четверть XVIII века: Эпоха Петра I //История русской переводной литературы. СПб., b.76.
5. Nelyubin L. L., Хухуни G.T. (1999) History and theory of translation in Russia История и теория перевода в России. – М., b.32;65;115.
- 6.Minyar-Beloruchev R.K. (1996) Theory and methods of translation. Теория и методы перевода. М., b.171.
- 7.Shamlidi E.Yu., Eroxina E.R. (1977) Rechevaya kompressiya i izbytochnost v ustnom perevode // Urovni lingvisticheskogo analiza v sinxronii i dichronii. Речевая компрессия и избыточность в устном переводе // Уровни лингвистического анализа в синхронии и диахронии. Пятигорск., b.65.
8. Primerova N.D. (1988). Kompessiya i vidy svyazi v dialogicheskom edinstve // Teoriya verifikatsii lingvisticheskix otnosheniy. М., Компрессия и виды связи в диалогическом единстве // Теория верификации лингвистических отношений. М., b.3